

УДК 159.9

А.О. Годун
студентка 4-го курсу (спеціальність – психологія),
Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Петрунько
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Особенности відхиленої поведінки підлітків у сучасному аномічному суспільстві

У статті проаналізовано підходи до визначення відхиленої поведінки, за якої в той чи інший спосіб порушуються усталені норми – правові, соціокультурні, моральні й інші. Акцентовано увагу на проблемі тлумачення зазначених норм та особливостях відхиленої поведінки в сучасних аномічних суспільствах. Представлено результати емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків (як найпоширенішої форми відхиленої поведінки даної вікової категорії), отриманих за допомогою опитувальника Басса-Дарки та тесту «Оцінка батьків дітьми». Означено напрями профілактики відхиленої поведінки підлітків в умовах соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: *норми права, норми моралі, відхилена поведінка, делінквентна поведінка, девіантна поведінка, агресивні дії.*

А.О. Годун
студентка 4-го курсу (спеціальність – психологія),
Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Петрунько
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Особенности отклоняющегося поведения подростков в современных аномичных обществах

В статье проанализированы подходы к определению отклоняющегося поведения, при котором в тот или иной способ нарушаются сложившиеся нормы – правовые, социокультурные, моральные и другие. Акцентировано внимание на проблеме толкования этих норм в современных аномичных обществах. Показаны особенности отклоняющегося поведения современных подростков. Представлены результаты эмпирического исследования агрессивных тенденций и агрессивного поведения подростков, полученные с помощью опросника Басса-Дарки и теста «Оценка родителей детьми». Обозначены пути профилактики отклоняющегося поведения в условиях социально-психологического тренинга.

Ключевые слова: *нормы права, нормы морали, отклоняющееся поведение, девіантне поведіння, делінквентне поведіння, агресивні дії.*

A. Hodun
student of 4th year (specialty – psychology)
“KROK” University

O. Petrunko
doctor of psychology, senior researcher
professor of the department of Psychology,
“KROK” University

Features of behavior deviances of modern teenagers

This article analyzes the approaches to the definition of deviant behavior, which in some way violated the established norms – legal, social, cultural, moral and others. Attention is focused on the problem of interpretation of these norms in modern anomian societies. The features of deviant behavior of modern teenagers are shown. The results of an empirical study of aggressive tendencies and aggressive behavior of teenagers, obtained with the Bassa-Darka questionnaire and the «Parents’ assessment of children» test are presented. Ways for prevention of deviant behavior of teenagers in terms of socio-psychological training are indicated.

Keywords: norms of law, morality, deviances of behavior, deviant behavior, delinquent behavior, aggressive actions.

Постановка проблеми та її актуальність

Проблема поведінки, що в той чи інший спосіб відхиляється від усталених у суспільстві норм – правових, соціокультурних, моральних та інших, завжди була і є в фокусі наук про поведінку. Особливо актуальною вона стає в часи соціальних негараздів, коли в суспільстві: 1) зростає соціальне напруження і невдоволення чинним соціальним порядком; 2) послаблюються або й руйнуються базові норми і цінності, натомість виникають нові, що, як правило, істотно дегуманізовані; 3) в розпорядження невдоволених людей зі зміненою в бік дегуманізації системою цінностей потрапляють інструменти вияву накопиченого протесту, які використовуються в соціально неприйнятний спосіб і часто направлені на уявних, випадкових, а не реальних винуватців. Ця проблема істотно ускладнюється аномічними процесами, що відбуваються в сучасних постмодерних суспільствах, де тлумачення норм часто «розмите» й викривлене. А як свідчить історія, коли зростає соціальне невдоволення, накопичуються негативні емоції і при цьому слабшає регулятивна

сила правових та моральних приписів, природно – як своєрідна пристосувальна реакція на соціальні зміни – зростає кількість соціальних акторів, готових до реалізації неправових, маргінальних, асоціальних й інших форм поведінки, не узгоджених з чинними нормами. Ці тенденції поширюються і на доросле населення, і на молодь, особливо підлітків (як найуразливішу групу ризику), що вже набули досвіду негативної особистої і соціальної адаптації через помилки соціалізації, допущені їхнім соціальним оточенням. Зокрема, до групи ризику належать підлітки, які дорослішають у неповних, малозабезпечених, проблемних сім’ях, де вони змалку засвоюють практику нехтування нормами та досвід застосування різноманітних форм аномальної (такої, що не відповідає прийнятним для певних умов певною людською спільністю нормам, правилам, еталонам) поведінки – девіантної, делінквентної, агресивної, адиктивної тощо. Усі ці види поведінки можна об’єднати спільною ознакою – поведінка, яка відхиляється від формально (на рівні правових документів) і неформально (на рівні неписаних правил і домовленостей) озна-

чених і усталених суспільних норм, приписів і санкцій, або **відхилена поведінка**. Головною ознакою відхиленої поведінки є нехтування чи стале, постійне порушення соціальних норм і правил, які гарантують права інших людей, їхній психологічний комфорт, забезпечення їх від спрямованої на них агресії тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми, пов'язані з відхиленою поведінкою підлітків та виявами агресивності, які вони при цьому демонструють, були об'єктом досліджень психологів, юристів, соціологів, зокрема: А.Г. Амбрумова, А.Я. Анцупова, О.О. Бодальова, Б.С. Брагуса, М.І. Буянова, М.В. Кікалішвілі, Г.А. Аванесова, А.І. Шипілова, Л.Ю. Іванової, А.А. Налчаджяна, Н.О. Ратінової, А.О. Реана, Т.Г. Рум'янцевої та інших. У цих дослідженнях чимало уваги приділено аналізу мотивів відхиленої поведінки, умов і причин, що сприяють її розвитку, можливостей її попередження та корекції. За А.Г. Амбрумовою, відхилена – девіантна (асоціальна, аморальна) і делінквентна (антисоціальна, протиправна) – поведінка може сформуватися під впливом соціокультурних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників. І, з одного боку, через цю поліпричинність, а з другого – через філософську, соціокультурну й глибоку психологічну сутність (про що зазначали Е. Дюркгейм, А. Коен, Р. Мертон, П. Штомпка й інші) феномен відхиленої поведінки, альтернативної соціально внормованій, становить значний інтерес і потребує дальшого аналізу.

Мета статті полягає в аналізі феномену відхиленої поведінки в умовах сьогодення та особливостей вияву такої поведінки в підлітковому середовищі.

Виклад основного матеріалу

Відхилена поведінка в широкому розумінні цього соціально-психологічного феномена – це сукупність вчинків, поведінкових виявів і дій, які не узгоджуються з прийнятими в суспільстві правовими, соціальними, моральними нормами.

Найбільше термін «відхилена поведінка» у відповідненні з терміном «девіантна поведінка» (*deviatio* в буквальному перекладі – відхилення). За широкого розуміння до відхиленої поведінки відносять: 1) різні форми протиправної поведінки (неузгодженої з нормами права, яким прописані не тільки межі, за якими починається неналежне, а й міра покарання за вихід за ці межі); 2) асоціальну поведінку, яка відхиляється від норм соціальної комунікації, ухвалених певною соціокультурною спільністю; 3) аморальну поведінку, яка відхиляється від загальнолюдських норм моралі; 4) хворобливу поведінку осіб з розладами психіки і т.д. Всі ці форми відхиленої поведінки можуть виявлятися окремо або бути взаємопов'язаними. Так, протиправна поведінка може виходити з аморальних настанов порушника, бути результатом глибокої органічної патології психіки або результатом необізнаності в сфері права, однак з позиції останнього значення має лише факт правопорушення і правове покарання за це. З позиції ж психології варто зважати на всі можливі форми відхиленої поведінки з огляду на їхню природу і глибинну сутність.

Існує чимало пояснювальних концепцій щодо відхиленої поведінки – від біогенетичних до культурно-історичних. Прибічники біогенетичних концепцій (С. Холл, З. Фрейд, Е. Торндайк, К. Бюлер, Е. Майєр, А. Дженсен) вбачають причини відхиленої поведінки в природно-біологічних витоках особистісного розвитку людини і вважають, що причини відхилень слід шукати в «генетичних структурах злочинності». На противагу цій позиції висунуто низку соціологічних і соціокультурних концепцій (Е. Дюркгейм, А. Коен, Р. Мертон, Дж. Мід, М. Мід, К. Хорні, Т. Шибутані, С. Кара-Мурза та інші), автори яких вважають, що в поведінці людини немає нічого вродженого і що кожна її дія, кожний вчинок – це продукт зовнішньої стимуляції [3; 5; 7; 8; 13].

Однією з надзвичайно цікавих і актуальних нині пояснювальних концепцій відхиленої поведінки є концепція «соціальної аномії» Р. Мертона, який наголо-

шував на тісному зв'язку відхиленої поведінки із соціальними структурами і простежував, що саме останні чинять тиск на членів суспільства, штовхають окремих з них до відхилень [8]. Отже, Р. Мертон вбачає причини відхиленої поведінки в розбалансуванні елементів соціальної структури, а саме – соціально значущих цілей і легальних засобів їх досягнення. Дизбаланс між бажаними цілями і законними способами їх реалізації породжує скепсис, іронію, соціальний цинізм, які набувають масового характеру. Природним результатом цього і є аномія, яка виникає, коли особистість не може досягти своїх цілей у законний спосіб, а тому вдається до незаконних [8]. Аномія – це насамперед брак норм (normlessness) та відчуження, самоусунення (self-estrangement), а також блокування ідеалів і норм (А. Коен, Р. Мертон) [7; 8]. З огляду на це Р. Мертон виокремив п'ять типів аномічної поведінки, які вважав формами пристосування до близького й віддаленого соціального оточення. Це: 1) підпорядкування; 2) оновлення через відхилення «старого»; 3) ритуалізм; 4) відчуження (відхід від реалій життя, в т.ч. в невроз); 5) агресія, бунт [8].

Концепція аномії знайшла підтвердження і в Україні. Ще на початку XXI століття Н. Паніна і Є. Головаха зазначали, що показники аномічності в перші роки незалежності України перевершили найпесимістичніші очікування, та описали феномен «аномічної більшості», суть якого полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності сприймаються більшістю населення України як **норми поведінки «моральних аутсайдерів»** [2; 9]. Це спричинилося безпрецедентним ростом злочинності серед усіх верств населення. Модель злочинної поведінки швидко визначилася привабливою й успішною в площині вирішення економічних, соціальних та інших питань, що істотно її зміцнило.

Традиційно аналіз відхиленої поведінки у світовій фаховій літературі розгор-

тається в напрямі диференціації **делінквентної** (від лат. delinquens – «той, хто здійснює протиправний вчинок», «тенденція до правопорушення»), тобто злочинної, кримінальної, антисоціальної та **девіантної** (від deviation, deviance – відхилення), тобто відхиленої від усталених у суспільстві соціальних, культурних, моральних норм) поведінки [1; 4; 6; 11].

Делінквентна поведінка – це протиправна поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю навколишніх людей [1]. Під протиправною поведінкою розуміють будь-які дії конкретної особи чи груп осіб, які відхиляються від чинних законів, загрожують соціальному порядку і благополуччю інших людей та можуть бути покарані у визначений законом спосіб. Так, для підлітків виявляють такі характерні форми делінквентної поведінки, як крадіжки, пограбування, хуліганство, вандалізм, фізичне насилля, торгівля наркотиками і т. ін. [6; 11]. Осіб, які виявляють делінквентну поведінку, кваліфікують як делінквентів (правопорушників), а їхні дії – як делікти (протиправні дії, що суперечать закону і завдають шкоди суспільству, державі, окремим особам). Проблема делінквентної поведінки є актуальною для більшості наук про поведінку, оскільки громадський порядок є умовою розвитку держави, суспільства і кожного громадянина, тому оцінка такої поведінки здійснюється виключно за **критеріями і нормами права**.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка не відповідає усталеним традиціям, нормам моралі й усталеним суспільним ролям, ігнорує ці норми, відхиляється від них, свідомо чи несвідомо їх порушує, що зрештою загрожує благополуччю відносин між людьми і заподіює психологічної шкоди не лише оточенню, а й самому девіантові, який виявляє девіантну поведінку [6]. Девіантна поведінка виявляється у вчинках, діях (а часом і в бездіяльності) як окремих індивідів, так і соціальних груп, що відступають від сформованих в конкретному соціумі і загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків по-

ведінки, звичаїв, традицій [11]. Тож девіантна поведінка в різних галузях суспільного життя визначається за **соціальним критерієм норми**. Згідно з соціально-нормативним критерієм поведінка кожної людини щодня оцінюється і регулюється за допомогою системи соціальних норм (духовно-моральних, морально-етичних, професійних тощо). Поведінка, яка відповідає цим нормам, оцінюється як нормальна й отримує позитивні соціальні підкріплення. А та поведінка, що виходить за межі цих норм, вважається девіантною (аномальною, анормальною) і, відповідно, отримує негативні соціальні підкріплення [1; 3].

Загальними критеріями будь-якої форми відхиленої поведінки є: 1) атипівність, з погляду середньостатистичної норми (багато атипівних форм поведінки не є аномальними, наприклад, такою не є геніальність); 2) соціальна неприйнятність (з позиції соціальної норми); 3) небезпека (поведінка несе небезпеку суспільству (соціальним нормам), іншим людям, собі самому (наприклад, аутоагресія); 4) психологічний дискомфорт (страждання); якщо людина не витримує психологічного дискомфорту, вона не обов'язково здорова (з позицій суб'єктивної і функціональної норми); 5) неадаптивність (як перешкода на шляху до мети); 6) ірраціональність (поведінка, яка не має сенсу, здається незрозумілою і непередбачуваною, при цьому часто є когнітивні розлади, які порушують сприйняття людиною навколишньої дійсності); 7) агресивні дії.

За цими критеріями до відхиленої поведінки соціальні психологи (зокрема Т. Шибутані) відносять: 1) конформну поведінку (пристосування до вимог еталонної (референтної) групи); 2) імпульсивну поведінку (під впливом сильних емоцій, унаслідок втрати самоконтролю); 3) компульсивну поведінку (під примусом з боку інших, у т.ч. попри власні принципи, коли усвідомлення безглуздості чи небезпеки такої поведінки не убезпечує людину від неї [13].

До інституційних регуляторів соціальної поведінки, що обмежують усі ці вияви,

належать: 1) позитивні і негативні соціальні санкції; 2) соціальна ізоляція (психологічна та інституційна, в т.ч. тюремне ув'язнення, примусове лікування й інші покарання порушника норм); 3) цільова психолого-педагогічна інтервенція. Вибір регуляторів залежить від форми девіантної поведінки, і в зв'язку з цим варто розрізняти так звані патологічні і непатологічні її форми.

До непатологічних форм девіантної поведінки, що властиві підліткам, належать: 1) емансипація, пов'язана з прагненням звільнитися від опіки, контролю дорослих, від їхніх стандартів, норм і цінностей, самоствердитися як особистість; 2) групування, коли підлітки, юнаки й дівчата, намагаються об'єднуватися з однолітками (невипадково більшість правопорушень підлітки скоюють у групі); 3) захоплення; 4) потяги (і пов'язані з виявами сексуальної активності, і ті, що не мають сексуального забарвлення (вибіркова агресія).

Часто відхилена поведінка підлітків виглядає як умисно адресована дорослим (протест, непокоря, негативізм, образа), однак у дійсності підліток діалогіє з собою й однолітками, – саме на їхню реакцію і зворотний зв'язок від них розраховані його дії [4: 6; 11]. Хоч, дійсно, існує тип відхиленої поведінки підлітків, адресований саме дорослим, – це «демонстративно відхилена» поведінка, як певне випробування на міцність дорослих і створених ними норм і правил. У разі демонстративно відхиленої поведінки існує своєрідне замкнуте коло: 1) підлітка залучено до форм поведінки, яка має накинута їй дорослими у волонтаристський спосіб характер; 2) це спричинює ситуацію конфліктного діалогу з дорослим; 3) спроба успішно завершити цей діалог зумовлює поведінку, яка відхиляється від норм (коло замкнулося).

Майже завжди демонстрована девіантна поведінка актуалізує питання щодо психологічного здоров'я того, хто її демонструє, і кожного разу питання вирішується індивідуально. Сама собою відхилена поведінка не обов'язково є ознакою психічних порушень. Найчастіше вона

зумовлена не психічними, а соціально-психологічними причинами. Хоч є випадки, коли девіантна поведінка підлітків спричинена патологією особистості. У зв'язку з цим постає питання про критерії відмежування патологічних форм девіантної поведінки від непатологічних. Цими критеріями є: 1) наявність патохарактерологічного синдрому (наприклад, підвищеної афективної збудливості, емоційно-вольової нестійкості, істероїдних, епілептоїдних, гіпертимних рис характеру тощо); 2) прояви девіантної поведінки за межами основних для особи (дитини, підлітка) мікросоціальних груп: сім'ї, навчального колективу, референтної групи); 3) поліморфізм девіантної поведінки (поєднання в одній особі девіантних вчинків різного характеру – антидисциплінарних, антисоціальних, делінквентних, аутоагресивних); 4) поєднання порушень поведінки з розладами невротичного характеру (афективними, вегетативними, руховими); 5) динаміка девіантної поведінки в напрямі фіксації стереотипів порушення поведінки з тенденцією до патологічної трансформації особистості [4].

Одною з патологічних форм відхиленої (девіантної) поведінки є **залежна (адитивна) поведінка**, яка являє серйозну соціальну проблему, оскільки у вираженій формі може мати такі негативні наслідки, як втрата працездатності, конфлікти з оточуючими, вчинення злочинів. Вона тісно пов'язана із: 1) порушеннями базових потреб людини; 2) зловживанням нею чимось чи кимось. Адикт – це людина, яка перебуває в глибокій рабській залежності від чогось чи когось, під непереможною владою чогось чи когось. Залежна поведінка має чимало підвидів, диференційованих за об'єктом адикції. Теоретично (за певних умов) це можуть бути будь-які об'єкти або форми активності – хімічна речовина, гроші, робота, ігри, фізичні вправи, секс, інша людина тощо. На цій підставі говорять про: 1) хімічну залежність (паління, токсикоманія, наркозалежність, лікарська залежність, алкогольна залежність); 2) порушення харчової поведінки (переїдання, голодування, абулія); 3) гемблінг, або

ігрову залежність (комп'ютерна залежність, азартні ігри); 4) сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, трансвестизм, ексбіціонізм, вуайеризм, садомазохізм тощо); 5) культова залежність (релігійний фанатизм, сектанство); 6) комп'ютерна залежність та інші. Різні форми залежної поведінки можуть поєднуватися чи переходити одна в одну, і це доводить спільність механізмів їх виникнення й функціонування (так курець з багаторічним стажем, відмовившись від сигарет, постійно бажає палити, а залежний від героїну підтримує стан ремісії, вживаючи більш легкі наркотики чи алкоголь) [11].

Інший приклад патологічної форми відхиленої поведінки – **агресивна, в т. ч. аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка**. Це поведінка, що не тільки відхиляється від медичних і психологічних норм, а й гальмує розвиток і загрожує цілісності особи. Саморуйнівна поведінка виявляється в наступних формах: 1) суїцидальна поведінка; 2) фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ); 3) аутична поведінка; 4) віктимна поведінка (поведінка жертви); 5) дії з очевидним ризиком для життя (істотне перевищення швидкості при керуванні автомобілем, екстремальні види спорту і т. ін.). До аутодеструктивної поведінки відносять і деякі вияви поведінки залежності, про яку йшлося вище: 1) хімічна залежність (зловживання алкоголем, наркотиками, психотропними речовинами); 2) харчова залежність; 3) сексуальна поведінка на ґрунті залежності тощо. Специфікою аутодеструктивної поведінки в підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, породжує такі форми аутодеструкції, як наркозалежна поведінка, комп'ютерна залежність, харчові адикції, залежність від моди і «статусів» і навіть суїцидальні думки і наміри.

Суїцидальна поведінка підлітків (як одна з форм патологічно відхиленої поведінки) нині становить глобальну проблему в усьому світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у світі щорічно близько 400-500 тис. осіб закінчують жит-

тя самогубством, а кількість спроб самогубства – в десятки разів більша. Суїцидальна поведінка – це усвідомлені сплановані дії зі скоєння самогубства, позбавлення себе життя. Така поведінка реалізується одночасно у внутрішньому та зовнішньому планах. У структурі суїцидальної поведінки виділяють: 1) суїцидальні думки і наміри (суїцидальні тенденції, фантазії, уявлення, емоції, переживання, вислови, натяки); 2) суїцидальні дії (суїцидальні спроби і завершений суїцид). Останні поділяються на три групи: 1) істинні (направляються бажанням померти, не є спонтанними, хоч іноді виглядають досить несподіваними; їм передують депресивний стан, пригнічений настрій, роздуми з приводу сенсу життя, думки про смерть, причому оточуючі можуть цього не помічати); 2) демонстративні (скеровані бажанням не померти, а привернути увагу до своїх проблем, отримати допомогу, вести діалог, маніпулювати, шантажувати тощо, і смерть у даному випадку є фатальною випадковістю); 3) приховані (непряме самогубство) – вид суїцидальної поведінки, що не відповідає її строгим ознакам, але часто має однакове спрямування (гра зі смертю) і часто однаковий (летальний) результат).

Агресивна (жорстока, деструктивна, руйнівна) поведінка (від лат. *agressio* – приступ, напад) – це вочевидь патологічна форма відхиленої поведінки, яка заподіює моральний, фізичний і матеріальний збиток іншим людям або порушує їхній психічний дискомфорт (негативні переживання, стан страху, пригніченості тощо). Така поведінка пов'язана з одною з базових ознак людини – агресією. Агресія – це тенденція (потяг), що виявляється як у реальному поводженні, так і фантазуванні на цю тему, що має на меті підпорядкування собі інших, домінування над ними шляхом застосування сили. Дана тенденція має універсальний характер, а агресія, по суті, може бути як позитивною (спрямованою на виживання і реалізацію життєвих інтересів, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу як такого. Агресивний потяг може виявлятися як агресивні афекти (роздратування, за-

здрість, огида, злість, нетерпимість, негативізм, лють, ненависть тощо) [1].

Якщо агресивність не пов'язана з органічною патологією, то найчастіше вона соціально детермінована, тобто в її виникненні велику роль відіграють дефекти і помилки навчання і виховання, несприятлива соціальна ситуація розвитку дитини на етапі первинної соціалізації. За даними численних соціально-психологічних досліджень і згідно з правилами нормального розподілу, визначених К. Ф. Гауссом, поведінка 2-3% людей істотно відхиляється від «нормальної», а близько 20% мають ті чи ті незначні відхилення. Отже, конкретна форма поведінки (в т.ч. паління) може визнаватися нормальною, якщо вона зустрічається у більшості людей. Так, вживання алкоголю визнається нормальним явищем в «розумних» межах, а вихід за ці межі – це зловживання. Однак, з іншого боку, поведінка, що становить небезпеку для життя людини чи її оточення, незалежно від частоти часом і ступеня вияву, є аномальною, в т.ч. відхиленою від **психопатологічного критерію норми**.

Аналіз відхиленої поведінки у кримінальній практиці показує, що за останнє десятиліття серед правопорушень, у т.ч. скоєних підлітками, істотно зросла кількість тих, що скоєні з особливою жорстокістю. За даними спеціальних досліджень, серед юних злочинців чимало тих, що самі зазнали насильства й жорстокості з боку вчителів, вихователів, батьків, опікунів чи інших осіб. Так, Ч. Ломброзо з позиції антропології вважав, що у самогубців є характерні особливості будови черепа, яка діє на його мозок і поведінку. Відомий соціолог Е. Дюркгейм розвивав соціологічну теорію суїцидальної поведінки, пов'язуючи її з процесом дезінтеграції соціальних інститутів [3].

Підлітки з агресивною поведінкою:

1) демонструють часті й яскраво виражені спалахи гніву; 2) суперечать дорослим; 3) ігнорують правила і вимоги дорослих і часто й відкрито їх порушують; 4) часто й демонстративно вчиняють неприємності для інших людей; 5) намагаються перекласти свою провинку на інших; 6) регу-

лярно ображаються і/чи дратуються у відповідь на слова й дії оточуючих; 7) часто гніваються; 8) є злопам'ятними і мстивими; 9) часто брешуть; 10) часто б'ються, задирають інших, вдаються до мобінгу й булінгу; 11) у бійках застосовують знаряддя, здатне заподіяти іншим значну фізичну шкоду (цегла, ніж, вогнепальна зброя); 12) попри заборону батьків, часто залишаються на вулиці після настання темряви; 13) виявляють жорстокість до людей і тварин; 14) навмисно псують чужі речі, заподіюють іншу шкоду оточуючим; 15) крадуть цінні речі з дому або з інших місць (магазинів, складів); 16) вдаються до пограбувань (помешкань, автомобілів, гаманців); 17) прогулюють заняття в школі; 18) втікають з дому; 19) мають аномальні статеві відносини; 20) завдають болю іншим людям тощо [11]. Таким чином, девіантна і делінквентна поведінка підлітків мають дуже «розмиту» межу.

В. Зінченко, Б. Мещеряков, О. Змановська й інші автори тлумачать агресивну поведінку як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить фізичну шкоду об'єктам агресії, створює «польовий» психологічний дискомфорт для всіх, хто бодай якимсь чином включений у дану ситуацію [1; 4]. Агресивна поведінка має різні (за змістом і ступенем вияву) форми: ситуативні агресивні реакції (у формі короткострокової реакції на конкретну ситуацію); пасивна агресивна поведінка (у формі бездіяльності або відмови від чого-небудь); активна агресивна поведінка (у формі руйнівних або насильницьких дій). Типовими проявами агресії є конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, погрози, застосування прямої фізичної сили.

Проведене нами емпіричне дослідження мало на меті вивчення агресивних тенденцій підлітків з делінквентною та девіантною поведінкою.

Для визначення рівня агресивності підлітків було використано опитувальник Басса-Дарки та тест-опитувальник «Оцінка батьків дітьми» (ОБД), створений на базі методики «Аналіз сімейного вихован-

ня» (АСВ); автори І. Фурманов, О. Аладьїн.

Вибірка опитуваних становила 50 учнів 9-10 класів (15-16 років) середньої загальноосвітньої школи № 122 м. Києва, серед яких було (25 дівчат і 25 хлопців. Крім визначення агресивних тенденцій підлітків, аналізувався також взаємозв'язок поведінки підлітків та стилів їхніх взаємин із батьками.

Як було з'ясовано в результаті використання опитувальника «Оцінка батьків дітьми», найбільш високі кореляційні зв'язки було виявлено між агресивною поведінкою та такими показниками стилів сімейних взаємин, як «Гіперопіка» – 6,72, «Нерозвиненість батьківських почуттів» – 4,56, «Недостатність вимог-заборон» – 3,98, «Ігнорування потреб» – 3,94. Наведені дані свідчать про те, що підлітки (більшою мірою – дівчата) мали стиль виховання, який характеризується як поступки, пристосування. Щодо категорій тесту «Фобія втрати дитини» та «Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання», то тут зафіксовано найнижчі показники – 0,26 та 0,56 відповідно.

За даними тесту Басса-Дарки, найвищими є показники за наступними шкалами: «Фізична агресія» – 0,69; «Непряма агресія» – 0,64; «Нервовість» – 0,7; «Негативізм» – 0,63; «Образа» – 0,54; «Підозрілість» – 0,53; «Вербальна агресія» – 0,58; «Почуття вини» – 0,66.

Як було з'ясовано в результаті емпіричного дослідження, для підлітків з відхиленою поведінкою характерні підвищений рівень агресивності та гендерна специфіка її проявів. Агресивні дії, агресивна поведінка, в т.ч. вербальна агресія є для них одним із найбільш придатних способів захисту від травмуючого для них оточення. Пряма фізична агресія, відверте нехтування правил і вимог безпеки часто є умовами виживання у тому соціальному середовищі, де розгортається життя підлітків. Відтак агресія є для них формою захисту, самоутвердження, спротиву тискові однолітків і оточення.

У зв'язку з цим слід зазначити, що досвід відхиленої поведінки з елементами

агресії зміцнюється в умовах контактних (малих і великих) груп, де індукуються процеси навіювання, наслідування, психологічного зараження. В межах цих груп (у т.ч. асоціальних, кримінальних, інших) хибні стандарти думок і поведінки усталюються, міцнішає настанова на нехтування будь-якими нормами, крім норм групи, зменшуються критичність щодо власних вчинків і відповідальність за реальні і можливі наслідки. Так само, як формується і зміцнюється досвід нормативної поведінки в інших референтних групах, де культивуються повага до норм і правил і спільно переживається радість від їх виконання і отриманих зисків. І такими групами можуть бути групи соціально-психологічного тренінгу, які мають надзвичайно великий потенціал конструктивного соціально-психологічного впливу.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. З погляду правових наук під відхиленою поведінкою розуміється виключно те, що суперечить чинним правовим нормам і передбачає визначене цими нормами правове покарання за їх порушення. З позиції психологічних наук відхиленою є будь-яка поведінка, не узгоджена з усталеними в суспільстві нормами неправового характеру, що не зафіксовані в нормативних документах, але визнані більшістю його членів і регульовані за допомогою засобів соціального контролю. Базовими критеріями, за якими певні негативні поведінкові вияви можна кваліфікувати як девіантну поведінку, є: 1) сталість їх вияву і постійна повторюваність; 2) очевидність неприйняття та порушення соціокультурних та моральних норм, чинних для даної спільноти; 3) невідповідність статистичним соціально-віковим і статевим нормам; 4) деструктивне спрямування; 5) агресивна поведінка та агресивні дії.

2. Аномічні процеси, характерні для постмодерних і кризових суспільств, істотно розвивають уявлення про критерії норми, а разом з цим і про критерії відхиленої поведінки та диференціювання різних її форм. В аномічних суспільствах,

що перебувають у стані кризи, традиційні соціальні регламентації поведінки втрачають свою силу і значущість, а нові ще не набули сили й авторитету. У зв'язку з цим доросле населення і підлітки, які дорослішають в умовах аномічного сьогодення, потрапляють у сферу «невнормованості». І якщо домогтися бажаного не можна в унормований спосіб, то і дорослі, і підлітки обирають шлях ігнорування норм, аби отримати бажане. Тож аномію в сучасних суспільствах можна розглядати як патологічний синдром індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розвіюванням системи цінностей та етичних норм, смисловою дезорієнтованістю, компенсованими агресією.

3. Агресивні дії підлітків – це найчастіше поведінкова відповідь їх на незгоду з вимогами до них соціального оточення. Ознаками агресивної поведінки є: 1) виражене прагнення домінувати над людьми і використовувати їх у своїх цілях; 2) тенденції до руйнування (або саморуйнування); 3) настанова на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди оточуючим; 4) жорстокі, насильницькі дії, завдання фізичного болю. Усе це потребує спеціальної уваги і компетентного втручання з боку фахівців.

4. З огляду на аномічний стан сучасного соціуму і складний характер відхиленої поведінки, профілактика і локалізація останньої потребують добре організованої системи соціально-психологічного супроводу, профілактичних заходів з первинної (нейтралізація несприятливих факторів, що провокують відхилену поведінку), вторинної (раннє виявлення поведінкових відхилень у підлітків та їхня корекція) і третинної (спрямованої на попередження рецидивів у осіб з уже сформованою девіантною поведінкою) профілактики відхиленої поведінки. Умовами успішності таких заходів є системність, послідовність, адресність, своєчасність, активність тих, на кого профілактика спрямована. Такі умови можуть бути якнайкраще створені в разі запровадження соціально-психологічного тренінгу.

Література

1. Большой психологический словарь / В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
2. Головаха Е. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и Украине [Текст] / Е. Головаха // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 6. – С. 5-10.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учебное пособие / Елена Валерьевна Змановская. – М.: Академия, 2004. – 288 с.
5. Кара-Мурза С.Г. Аномия в России: причины и проявления / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Научный эксперт, 2013. – 264 с.
6. Кікалішвілі М.В. Девиантна поведінка: поняття та ознаки / М.В. Кікалішвілі // *Вісник Академії адвокатури України*. – № 3 (22). – 2011. – С. 109-122.
7. Коэн А.К. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Коэн // *Социология сегодня. Проблемы и перспективы*. – М.: Прогресс, 1965. – С. 519-540.
8. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / Р.К. Мертон // *Социологические исследования*. – 1992. – № 2-4. – С. 118-124.
9. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине) // *Социальная трансформация постсоветского пространства* – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 334-340.
10. Рябченко В.І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми / В.І. Рябченко // *Мультиверсум: Філософський альманах*. – Вип. 57. – К. : Укр. центр духов. культури, 2006. – С. 78-85.
11. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М.: Академический проект; Трикста, 2005. – 336 с.
12. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // *Социологические исследования*. – 2001. – № 1. – С. 6-16.
13. Шибутани Т. Социальная психология: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.